

WAARNEMINGEN VAN DE LYNX IN LIMBURG

Leo.A.M.Backbier, van Galenstraat 64, 6163 XW Geleen

Ed.J.Gubbels, Eijkerstraat 42, 6269 BN Margraten

In de tweede helft van de zeventiger jaren kreeg de Nederlandse discussie over de ontwikkeling van hoogwaardige ecosystemen een nieuwe impuls. Dit was vooral de verdienste van wijlen Harm VAN DE VEEN (1975), een bioloog met visie, die wees op het belang van grote grazers en hun predatoren bij het tot volle wasdom komen van ecosystemen. Harm van de Veen voegde iets toe aan ons denken over natuurbeheer. De grazers, in al hun verscheidenheid, zorgen voor een rijke variatie in de opbouw en structurering van de vegetatie en het landschap. De daarbij horende predatoren leveren hun bijdrage middels het in beweging houden van de grazers zodat lokale overbegrazing wordt tegengegaan. Zij zorgen bovendien voor de broodnodige natuurlijke selectie van hun prooidieren.

Inmiddels, twintig jaar later, is vrijwel iedereen overtuigd van het belang en de toegevoegde waarde van grote grazers bij het beheer en de ontwikkeling van natuurterreinen. Met de grote predatoren wil het wat minder vlotten. Nog steeds worden ideeën over herintroductie van de Wolf op de Veluwe in een vroeg stadium neergesabeld door de behartigers van de daar gevestigde belangen. En dat lukt aardig. Elke Nederlander heeft de tragische belevenissen van Roodkapje nog vers in het geheugen.

Voor de Lynx ligt dat wat gemakkelijker. Het grote publiek heeft nauwelijks last van emotionele vooroordelen tegen deze soort. Er zijn zelfs serieuze studies uitgevoerd om na te gaan in hoeverre er mogelijkheden tot herintroductie zijn. En, zoals dat wel vaker gaat, terwijl de deskundigen studeren neemt de soort het heft in eigen handen. De Lynx herintroduceert zichzelf.

INLEIDING

Met een schofthoogte van 60 tot 75 centimeter heeft de Lynx het formaat van een forse herdershond. De staart is kort en aan het einde zwart gekleurd. De oren zijn driehoekig en spits met een pluim van ongeveer vier centimeter lange, rechtopstaande haren. De neusspiegel is bruinroodachtig en de ogen goudgeel. Een bakkebaard bevindt zich onder de kin. De vachtkleur varieert van roodbruin tot heldergrijs met min of meer krachtige,

donkere vlekken. Buik, borst, keel en kin zijn meestal witachtig. De dieren zijn ongeveer een meter lang en hebben een doorsneegevoel van circa twintig kilo.

Veel auteurs beschrijven de Lynx als een soort van uitgestrekte eenzame wouden die de nabijheid van de mens mijdt. Volgens MATJUSCHKIN (1978) gaat het hier om een wijdverbreide misvatting. De Lynx bevolkt ook door wegen ontsloten bossen en is niet zelden in de nabijheid van dorpen, en zelfs steden, aan te treffen. Wanneer het dier niet

FIGUUR 1. Prenten van rechter achterpoten van resp. Lynx (a), Wilde kat (b), Huiskat (c), Hond (d), Wasbeerhond (e) en Vos (f).

FOTO 1. Prenten, op 9 maart 1996 gevonden in Zuid-Limburg, uurhok 62-43 (foto: S. Broekhuizen).

TABEL 1. Vondsten van lynxprenten in Limburg.

Uurhok	Datum	Biotoop
62-43	19-05-1991	bosweg, loofbos met deels dichte struik- en kruidlaag
62-22	26-05-1991	drinkpoel in weide naast loofbosrand met dichte struikvegetatie
62-11	24-09-1991	bosrand, loof- en naaldbos met ondergroei en dwars over een bietenakker
62-33	01-01-1992	weg langs loofbos met dichte ondergroei
62-44	12-12-1992	bospad, bos met ondergroei van struiken en kruiden
62-23	16-12-1992	weg tussen bos en ruigte
62-42	23-12-1992	loofbosrand, bos met ondergroei
62-43	23-12-1992	bosweg, naaldbos met ondergroei
62-44	04-04-1993	bosweg, loof- en naaldbos met ondergroei
62-43	04-04-1993	bosweg, loofbos met deels dichte struik- en kruidlaag
62-11	31-05-1993	graanakker naast bosrand
62-21	31-05-1993	graanakker naast ruigte
60-23	29-07-1994	bosweg, naaldbos met ondergroei
		bosrand naast akker
62-41	12-08-1994	maisakker naast veldweg
62-31	18-06-1995	bosrand naast akker
62-31	19-06-1995	tussen bietenakker en graanakker
62-21	19-06-1995	bietenakker naast veldweg
58-55	08-06-1995	bosrand met ondergroei naast akker
62-43	02-02-1996	bosweg, naaldbos met ondergroei
62-11	10-08-1996	bietenakker naast bosrand

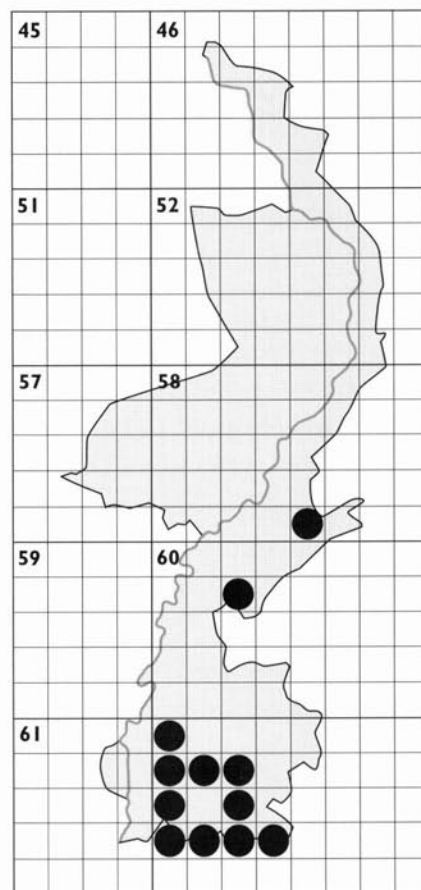
voortdurend wordt vervolgd kan het uitstekend in de nabijheid van mensen gedijen. FESTETICS *et al.* (1978) concluderen dat de Ardennen en de Eifel een geschikt biotoop voor Lynxen vormen.

Evenzeer wordt door een aantal auteurs een eenzijdig beeld van de Lynx neergezet als predator van vooral, of vrijwel uitsluitend, grootwild. Onder anderen KEMPF (1978), KEMPF *et al.* (1979) en BUBENIK (1980) zijn van mening dat de Lynx zijn voedsel kiest op basis van de beschikbaarheid van prooi. EWER (1973) is daarover heel duidelijk. Hij stelt: "If one had to give a general answer to the question, 'What do the Carnivora eat?' it would be a very simple one - 'What they can get.'". De soort is, evenals de meeste preda-

toren, een opportunist die een veelheid aan prooi-soorten kan benutten.

Recentelijk werd door MULDER (1992) een evaluatie uitgevoerd naar de mogelijkheden om de Lynx op de Veluwe te introduceren. In zijn optiek is het kernprobleem dat het bosgebied van de Veluwe te klein en te geïsoleerd is voor een levensvatbare populatie Lynxen. Die zou uit minimaal honderd dieren moeten bestaan. Hij liet daarbij de aansluitende meer open landschappen, die ook door de Lynx kunnen worden benut, buiten beschouwing. Hij beperkte zich bovendien tot de voedselbronnen ree-, rood- en zwartwild. Over beide uitgangspunten is discussie mogelijk, zoals uit het voorgaande blijkt.

Bij de genoemde evaluatie werd voorbijge-

FIGUUR 2. De verspreiding van de Lynx in Limburg tussen 1991 en 1996.

gaan aan de situatie in Limburg en het omringende Duitse en Belgische gebied. Vanaf de zeventiger jaren is in de Eifel een lynxpopulatie tot ontwikkeling gekomen. Het bestaan daarvan werd echter door menig zichzelf respecterend deskundige betwijfeld. Aangezien deze uitzettingen niet door officiële instanties voorbereid en begeleid werden, is daarover geen vakliteratuur beschikbaar.

De meldingen die de pers bereikten (onder andere VAN EWYK (1990), VAN KOPPEN (1991) en LIBOIS (1991)) werden dan ook stevast afgedaan als onbevestigde incidenten of, in het gunstigste geval, als waarnemingen van zwervende, aan mensen gewende, half-tamme, illegaal uitgezette exemplaren.

INVENTARISATIE-MOGELIJKHEDEN

De Lynx is een soort met een goede schutkleur en een omzichtig gedrag. Dat maakt dat zichtwaarnemingen slechts bij toeval plaatsvinden. Bij zichtwaarnemingen kan de Lynx, vanwege zijn grootte en uiterlijke kenmerken, slechts met aanzienlijke moeite en een

behoorlijke portie fantasie met enig ander dier worden verwisseld.

De aanwezigheid van de Lynx kan eenduidig worden vastgesteld aan de hand van prenten. Prenten van de Lynx (zie figuur 1) hebben alle kenmerken van de prenten van katachtigen. Die onderscheiden zich van de prenten van andere soortgroepen door de typische vorm en vooral door het ontbreken van de nagelafdrukken. Alle katachtigen lopen met ingetrokken nagels. Verwarring met prenten van andere soortgroepen is uitgesloten.

De afmetingen van de prenten van Lynxen wijken zoveel af van die van de prenten van de andere katachtigen in onze contreien dat ook daar verwarring ondenkbaar is. Als er al problemen bij determinatie van prenten kunnen ontstaan is dat in gebieden waar jonge Lynxen en volwassen Wilde katten naast elkaar voorkomen.

Krabsporen aan bomen zijn te weinig soortspecifiek. Bij inventarisaties zijn ze daarom van weinig waarde en worden dan ook buiten beschouwing gelaten.

Uitwerpselen bieden meer houvast. Op basis van de geur, vorm en lengte is het mogelijk de uitwerpselen van de Lynx te herkennen. De geur van de uitwerpselen lijkt sterk op die van de Huiskat. De doorsnede van de keutel is ongeveer drie centimeter en de lengte is tot twintig cm of meer. Keutels zijn vooral te vinden op opvallende plekken waar ze als markering worden afgezet.

Door de Lynx geslagen reewild vertoont specifieke verwondingen en wordt op speciale wijze aangevreten. Echter, we kennen vele vleeseters in onze streken, die allemaal aas en ook prooi-resten van andere soorten aan nemen en er hun sporen op achter laten. Het is ondoenlijk gebleken om, bij de lage incidentie van prooi-restvondsten, vraatsporen van de Lynx eenduidig vast te stellen.

RESULTATEN

De eerste ons bekende recente waarneming van de Lynx in Limburg kwam halverwege de tachtiger jaren uit Echt in Midden-Limburg. Het betrof een zichtwaarneming. Daarna ontstond in 1989 de indruk dat in het zuidoostelijk deel van Limburg een Lynx aanwezig kon zijn. Dit vermoeden werd gebaseerd op het opvallend veranderd gedrag van de reeënpopulatie. In 1990 werden wij vervolgens verrast door zichtwaarnemingen van een Lynx met twee jongen, opnieuw in de omgeving van Echt. De dieren werden door

FOTO 2. Parkachtig landschap in Zuid-Limburg (foto: J. Baars).

wandelaars zonnend op een bospad aange troffen.

Vanaf halverwege de zeventiger jaren was bekend dat er een populatie Lynxen in de Eifel en de aangrenzende Ardennen tot ontwikkeling was gekomen. Deze populatie was ontstaan uit uitgezette dieren, deels afkomstig uit de in Duitsland bekende "Hochwildgehegen", parken waarin men inheemse dieren onder semi-natuurlijke omstandigheden houdt en tentoon stelt aan het publiek. Vanuit de Eifel breidde deze populatie zich uit naar de Ardennen. De zichtwaarnemingen in het Middenlimburgse bevestigden het vermoeden dat de populatie een overstap had gemaakt naar het Zuid- en Middenlimburgse gebied.

Bij de hier gepresenteerde waarnemingen ligt het zwaartepunt van de vondsten in Zuid-Limburg. Daarmee is niet gesteld dat de verspreiding zich tot dit gebied beperkt. De geografische beperking van het materiaal vloeit vooral voort uit beperkingen van de actie-

radius van de waarnemers. Bovendien speelt mee dat in Zuid-Limburg, met zijn vochtige lössgrond, prenten niet alleen duidelijker worden afgebeeld maar ook langer zichtbaar en herkenbaar blijven. Daardoor wordt de vindbaarheid verhoogd.

Er werd door ons overigens nooit systematisch gezocht naar sporen van de Lynx. Alle hier gepresenteerde resultaten zijn "toevallige" waarnemingen die werden gedaan tijdens veldinventarisaties gericht op de verspreiding van soorten als Das, Hamster en slaapmuizen.

In tabel I wordt een overzicht gegeven van de waargenomen prenten sinds mei 1991. Omdat het hier om relatief kwetsbare gegevens gaat is gekozen voor een presentatie op basis van uurhokken. Er is een aanduiding gegeven van de aard van de vindplaats. De verspreiding van de Lynx op basis van deze prentvondsten is weergegeven in figuur 2. De vermelding in tabel I van "bosranden" en

FOTO 3. Lynxuitwerpsel met dassenhaar (foto: J. Baars).

"boswegen" behoeft enige toelichting. In het Zuidlimburgse gebied kennen we nauwelijks echt uitgestrekte bossen. Het landschap herbergt een aantal verspreid liggende bospercelen van één tot enkele hectaren groot die vaak een langgerekt karakter hebben. Ze bieden dekking en, tot op zekere hoogte, rust. De grotere bos- en natuurgebieden zijn doorsneden met wandelpaden en hebben vooral 's zomers te maken met een flinke recreatiedruk. Indien we pogen om, vanuit het functioneren van de Lynx, een karakteristieke term voor het landschap te geven dan is de term parklandschap het meest op zijn plaats. De, naar Nederlandse maatstaf, grotere natuur- en bosgebieden in Midden-Limburg (inclusief de Meinweg) bieden zeker meer perspectief voor de Lynx.

In een drietal gevonden uitwerpselen van de Lynx (in de uurhokken 62-21, 62-41 en 62-42) bleken haren van Woelratten en Konijnen aanwezig te zijn. Deze soorten komen in Limburg algemeen voor en veroorzaken bij tijd en wijle aanzienlijke schade aan landbouwgewassen. Vooral de fruitteelt heeft hiermee te kampen. Resten van andere diersoorten werden in dit beperkte materiaal niet vastgesteld.

In de Eifel en in de Ardennen werden in uitwerpselen van Lynxen vooral haren van Wilde zwijnen en Reeën aangetroffen. In de Eifel komen deze soorten veelvuldig voor, ze behoren tot het favoriete jachtwild. In de Voerstreek, in België, werd eenmaal haar van een Das in een uitwerpsel van een Lynx gezien. Ten zuiden en ten zuidoosten van de landgrens, in de aansluitende gebieden van Eifel en Ardennen, werden frequent prenten van de Lynx gevonden. Hier werden ook bij een aantal gelegenheden Lynxen waargenomen. Voor dit gebied geldt, evenals voor Limburg, dat door ons nergens systematisch naar prenten werd gezocht.

CONCLUSIE EN DISCUSSIE

Het Limburgse gebied maakt deel uit van het Euregionale verspreidingsgebied van de Lynx. Op grond van de continuïteit van de waarnemingen, en kijkend naar de ontwikkelingen van de lynxpopulaties in het aangrenzende buitenland, menen we te mogen vaststellen dat de Lynx weer definitief tot de Nederlandse fauna behoort. Of daarbij individuele gevallen als "blijver" of als "zwerver" worden boektoekt, doet weinig ter zake. Er zijn genoeg

FOTO 4.
Biotoop met dekking
(foto: M. de Vries).

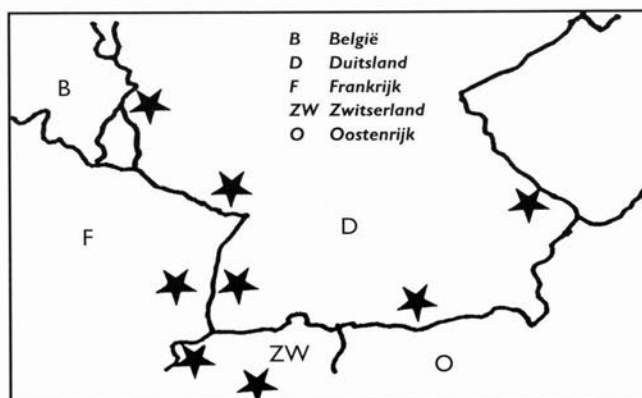
waarnemingen om vast te stellen dat de Lynx in Limburg voorkomt. Er zijn bovendien indicaties dat de soort in Limburg, of in het direct aangrenzende gebied, tot voortplanting komt.

De waarnemingen, die in het voorgaande werden gepresenteerd, sluiten aan bij de conclusies van MATJUSCHKIN (1978). Lynxen zijn in staat hun weg te vinden in meer open landschappen temidden van menselijke activiteiten, ver van de eenzame en uitgestrekte bossen.

Zoals voor elke soort geldt ook voor de Lynx

dat de mogelijkheden om een biotoop te benutten bepaald worden door de beschikbaarheid van voldoende voedsel, dekking en rust. En kennelijk vindt de Lynx deze elementen in voldoende mate in het Limburgse landschap. De aanwezigheid van de Lynx lijkt in eerste instantie te worden bepaald door de beschikbaarheid van hoger opgaande vegetatieve elementen. In en nabij deze landschapselementen is het aanbod aan voedsel en dekking het grootst. Dat dat voedselaanbod afwijkt van hetgeen in de "klassieke" lynxgebieden wordt verorberd vormt voor de soort ken-

FIGUUR 3. Herintroducties en herintroductieprojecten van de Lynx in Midden-Europa (gedeeltelijk). Naar KEMPF et al. (1979).

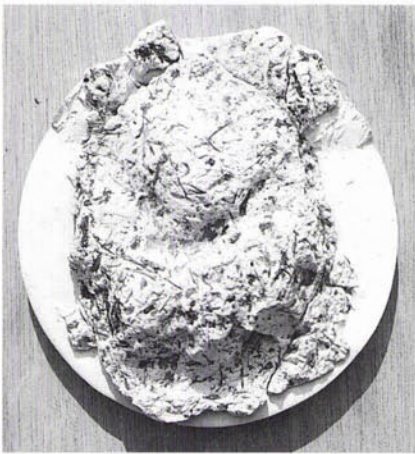

FOTO 5. Gipsafdruck van lynxprint (foto: J. Baars).

nelijk geen onoverkomelijk probleem.

Het is een vaak gehoorde stelling dat Nederland, en met name Zuid-Limburg, te dichtbevolkt zou zijn voor dieren als de Lynx. Onze bevindingen wijzen erop dat de Lynx deze visie niet deelt. Lynxen storen zich amper aan mensen, ze gaan hen uit de weg of ze vertrouwen op hun schutkleur.

Ten aanzien van de vraag of het om blijvers dan wel zwervers gaat, stellen we vast dat de Lynx in het gebied van Eifel en Ardennen inmiddels vaste voet aan de grond heeft gekregen. De populatie lijkt zich langzaam uit te breiden. Het kon nauwelijks anders dan dat

Limburg, in de rand van dat verspreidingsgebied, vroeg of laat zou worden gekoloniseerd. Tenzij natuurlijk, met in het achterhoofd de klassieke opvatting over welke biotopen Lynxen dienen te gebruiken, het landschap volledig ongeschikt is voor de Lynx. Dan zouden we moeten concluderen dat het hier om een paar verdwaalde en/of recent ontsnapte zwervers gaat. Dit laatste lijkt niet aannemelijk omdat de soort ook in het aangrenzende buitenland in soortgelijke landschappen is vastgesteld.

Het is niet ondenkbaar dat de klassieke lynxbiotopen pas werden gedefinieerd nadat de soort door menselijke activiteiten, waaronder de jacht, tot die biotopen was teruggedrongen. Iets dergelijks hebben we bij andere soorten ook beleefd. Bovendien, zo nemen wij aan, kenden degenen die de Lynx in de zeventiger jaren in de Eifel en in het Westerwald hebben uitgezet de literatuur onvoldoende. Wisten zij veel dat zij een loopje namen met de gevestigde regels.

In de zeventiger jaren, en vrijwel zeker ook al daarvoor, werden op meerdere plaatsen in Midden-Europa Lynxen geïntroduceerd, zonder dat daaraan enige officiële ruchtbaarheid werd gegeven. Enkel in Frankrijk is daarover bericht, onder andere door KEMPF *et al.*

(1979). Hun meldingen zijn in figuur 3 weergegeven.

Uit persoonlijke mededelingen van natuurbeschermers en jagers is ons bekend dat in ieder middengebergte van Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz momenteel Lynxen voorkomen. Het betreft populaties die ontstaan zijn uit "illegaal" uitgezette dieren. Door de officiële natuurbeschermingsinstanties wordt dan ook geklaagd dat deze uitzettingen ongecoördineerd en zonder begeleiding door wetenschappers plaatsvonden (zie onder andere HUCHT-CIORGA & WÖLFL, 1996). "Men" weet momenteel niet meer, wie wat waar gedaan heeft.

Het zou wellicht voor de hand liggen om nu de vraag te stellen naar de omvang van de populatie in Nederland. Die vraag is echter nauwelijks interessant. De Lynxen in Limburg maken deel uit van een grensoverschrijdende populatie die grensoverschrijdend moet worden beheerd en beschermd.

De werkelijk relevante vraagstelling die aan de orde is, is niet of Lynxen in ons land kunnen voorkomen, maar of Lynxen in de toekomst in ons land worden getolereerd. Of we bereid zijn om in de toekomst ons landschap zo in te richten dat er ook voor de Lynx nog leefruimte overblijft. Of we bereid zijn onze recreatiedruk zodanig te sturen dat er nog gebieden blijven die voldoende rust bieden om de soort tot voortplanting te laten komen.

In kringen van natuurbeschermers en jagers wordt nog wel eens fundamenteel gediscussieerd over hetgeen als echte natuur te beschouwen is. Daarbij hangen sommigen de visie aan dat alle soorten die door de mens werden geïntroduceerd tot de exoten moeten worden gerekend. Anderen tonen zich lankmoedig ten opzichte van de soorten die recentelijk uit onze ecosystemen zijn verdwenen; zij vinden herintroducties aanvaardbaar. En natuurlijk zijn er ook enkelen voor wie geen uitbreiding van onze flora en fauna te wild is.

Ten aanzien van de lynxpopulatie in de Eifel en de Ardennen speelt deze discussie in verhevigde mate. Telkens wanneer zichtwaarnemingen de pers bereiken ontstaat er een golf van opwindning waarbij gesuggereerd wordt dat het om ontsnapte, half-tamme exemplaren zou gaan die levensbedreigend zouden zijn voor kinderen en huisdieren. En natuurlijk staan dan ook de redders klaar die deze bedreiging met graagte tot een definitief einde willen brengen.

Dit soort opwindning doet geen recht aan de Lynx, en zeker niet aan de situatie van de Eu-

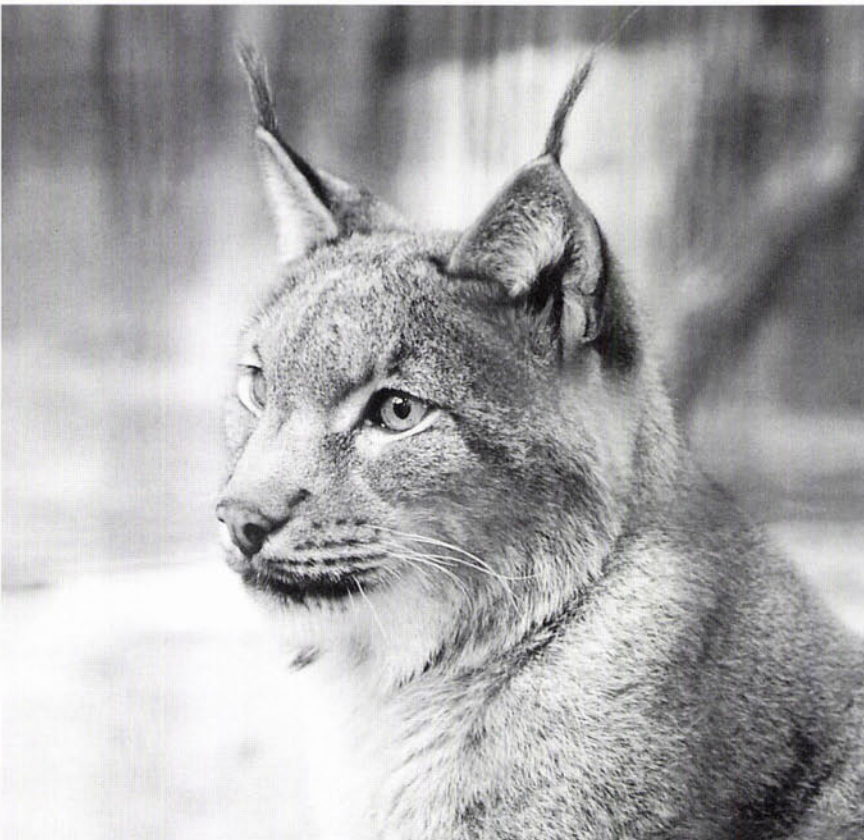

FOTO 6. Lynx (foto: P. Elbers)

(tekening: Steven Jansen)

FOTO 7. Vindplaats van lynxprenten in bos, waar de gipsafdrucken gemaakt werden (foto: J. Baars).

regionale populatie. Aan de herintroductie van de Lynx in het Eifel- en Ardennengebied lag geen officieel ambtelijk en politiek afgezegd programma ten grondslag. Integendeel, het waren ordeloze particulieren die hun overtolige half-wilde Lynxen de volledige vrijheid gaven. Dat dergelijke uitzet-acties niet altijd tot positieve resultaten leiden behoeft geen betoog. Desondanks concluderen we dat de soort erin geslaagd lijkt te zijn haar plek in de beschikbare biotopen terug te winnen. Er zijn ons geen meldingen bekend van Lynxen die al dan niet vanuit hun tamheid de confrontatie met de mens opzochten. De Lynx heeft zichzelf sluipend geherintroduceerd.

DANKWOORD

De heren Jan Baars en Willem Vergoossen worden bedankt voor de vele discussies en Sim Broekhuizen en Martijn de Vries voor het beschikbaar stellen van foto en dia's. Steven Jansen wordt bedankt voor de tekeningen. De afgietsels van de lynxsporen met foto's en dia's zijn door Jan Baars aan het Natuurhistorisch Museum Maastricht geschonken.

SUMMARY

LYNX SIGHTINGS IN LIMBURG

Since the 1970s, or perhaps even before that time, Lynxes (*Lynx lynx*) originating from German "Hochwildgehegen" (wildlife parks) were set free in the Eifel area in Germany. Out of these animals a population developed which extended its distribution area towards the Ardennes in Belgium.

This Lynx population has expanded its distribution area to the province of Limburg in the Netherlands. The first visual report dates from the mid-1980s, and signs of the Lynx (footprints and faeces) have been regularly found since 1991.

It turns out that the Lynx can survive in the open landscape with brushwood and small woodland areas that is typical for the Dutch province of Limburg and the adjoining parts of Belgium and Germany. In the faeces found in Limburg we identified only hair of Voles and Rabbits. In one occasion, in Belgium, near the Dutch border, we saw Badger hair in the faeces of a Lynx.

LITERATUUR

- BUBENIK, A.B., 1980. Ernährung, Verhalten und Umwelt des Schalenwils. BLV Verlagsgesellschaft, München, Wien, Zürich.
- EWER, R.F., 1973. The Carnivores. Cornell University Press, Ithaca and London.
- EWIJK, T. VAN, 1990. Is Nederland wild genoeg voor de superkat? Grasduinen 5, 4-9.
- FESTETICS, A., F-CH V. BERG & M. SOMMERLATTE, 1978. Die Wiedereinbürgerung des Luchses in Österreich - Ein Forschungs- und Artenschutzprojekt, 268-296. In: A. Festetics (Ed.), Der Luchs in Europa, Verbreitung, Wiedereinbürgerung, Räuber-Beute-Beziehung. Kilda-Verlag, D-Greven.
- HUCHT-CIORGA, I. & M. WÖLFEL, 1996. Vorträgen zur Fachtagung Säugetierforschung als Grundlage für den Artenschutz. Schmerwitz (Brandenburg) 16.05-18.05.
- KEMPF, CH., 1978. Lynx d'Europe et Coq de bruyère: un faux problème. Bulletin de la Société Industrielle de Mulhouse, 2 no. 770, 83-90.
- KEMPF, CH., A. BALESTRERI, U. WOTSCHIKOWSKY & M. FERNEX, 1979. Chez nous, le Lynx. Mythes et réalité. Les guides Gesta. Paris.
- KOPPEN, J. VAN, 1991. Ardense lynx 2. Zoogdier 2(3): 33.
- LIBOIS, R., 1991. Ardense lynx. Zoogdier 2(2): 37.
- MATJUSCHKIN, E.N., 1978. Der Luchs. A.Ziemsen Verlag, Wittenberg Lutherstadt.
- MULDER, J.L., 1992. De lynx is nog niet los. Nederlandse natuur te klein voor lynxen. Natuurmonumenten, 's Graveland.
- SCHIEVEEN, W. VAN, 1990. Er zijn wilde lynxen in ons land. Ze zaten midden op de weg in Limburg. Weekende-bijlage 29-12-1990, De Telegraaf/Nieuws van de Dag, Amsterdam.
- VEEN, H. VAN DE, 1975. De Veluwe natuurlijk? Het Veluwe-massief: "behouden", "behouden" of "woekeren met natuurlijke ontwikkelingsmogelijkheden"? Gelderse Milieufederatie, Arnhem.